दलित आत्मकथनांचा सांस्कृतिक अभ्यास

किशोर सुभाष मुठेकर
संशोधन विद्यार्थी
A-1/106, ग्रीन हाइव प्लस, सर्वे नं.१६५, फुरसुंगी, पुणे.

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17259936

ABSTRACT:

प्रस्तुत लेख दलित आत्मकथनांचा सांस्कृतिक अभ्यास या विषयावर आधारित आहे. साहित्य हे संस्कृतीचेच एक अंग असून, लेखकाच्या जडणघडणीवर संस्कृतीचा प्रभाव असतो, या मूलभूत विचारावर हा अभ्यास केंद्रित आहे. संस्कृतीच्या विविध व्याख्या आणि घटकांचा मागोवा घेतल्यानंतर, दया पवार यांचे 'बलुतं', माधव कोंडविलकर यांचे 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे', शंकरराव खरात यांचे 'तराळ अंतराळ' आणि लक्ष्मण माने यांचे 'उपरा' या प्रमुख दलित आत्मकथनांमधील सांस्कृतिक दर्शनाचे सखोल विश्लेषण केले आहे. या विश्लेषणातून जातीयता, दारिद्र्य, सामाजिक शोषण, अंधश्रद्धा तसेच प्रतिकार आणि आत्मभान अशा दलित समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनातील वास्तववादी पैलूंवर प्रकाश टाकला आहे. दलित साहित्याने पारंपरिक मूल्यांना आव्हान देत, बोलीभाषेचा गौरव करत आणि डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन संस्कृतीचे नवे आकलन कसे मांडले, हे निष्कर्ष नोंदवले आहेत. या आत्मकथनांनी दलित समाजाच्या अस्मितेचे नवे सांस्कृतिक चित्र रेखाटले आहे.

KEYWORDS:

दलित आत्मकथन, संस्कृती, जातिव्यवस्था, सांस्कृतिक दर्शन, दलित साहित्य.

प्रस्तावना:

साहित्य हे संस्कृतीतूनच उद्भवते. लेखकाला आशयसूत्रे स्थलकाल असा अवकाश उपलब्ध करून देते. साहित्य हे संस्कृतीचेच एक अंग आहे. लेखक संस्कृतीचे आपत्य आणि साहित्य हे लेखकाचे सर्जक रूप असते, असेही मानले जाते. लेखकाची व्यक्तिगत प्रतिभा, सर्जनशीलता यावर तो ज्या समाजात जन्मला, वाढला, ज्या समाजात त्याच्या जीवनाची जडणघडण झाली त्या संस्कृतीचा प्रभाव असतो. त्याची जाणीव घडते ती सांस्कृतिक परिस्थितीमधून. प्रथा, परंपरा, जगण्याची दृष्टी, आविष्काराची भाषा, आविष्काराचे आशयसंदर्भ, समृद्ध रूपभान संस्कृतीतून उद्भवते. माणूस हा प्रतीक निर्मिती करणारा प्राणी असतो. इतर प्राण्यांमध्ये प्रतीक निर्मितीची क्षमता नसते. माणूस संस्कृतीतच घडतो, वाढतो, नवे घडवतो.

संस्कृती निर्मितीसौंदर्यनिर्मिती, भाषानिर्मिती, समाजनिर्मिती अशा निर्मिती क्षमतेच्या द्योतक कितीतरी गोष्टी माणसाने निर्मिलेल्या असतात. संस्कृती ही मानवनिर्मित सातत्यपूर्ण घडणारी प्रक्रिया असते. या प्रक्रियेचा एक अंश असते साहित्यनिर्मिती. साहित्याच्या निर्मितीची बीजे संस्कृतीत असतात आणि प्रतिभावंत लेखकाच्या प्रतिभाक्षमतेतही असतात, म्हणून साहित्याचा संस्कृतिलक्ष्यी अभ्यास केला जातो.

संस्कृती : अर्थ आणि स्वरूप :

समाजशास्त्रकोश

पर्यावरणाचा मानवनिर्मित भाग म्हणजे संस्कृती होय. संपूर्ण समाजाची जीवनपद्धती तयार करण्याचे कार्य संस्कृती करते. संस्कृतीत शिष्टाचाराचे संकेत, पोशाखाच्या पद्धती, भाषा, विधी, वर्तनाची नियमने, श्रद्धेची व्यवस्था, ज्ञान, क्षमता, कायदा इत्यादींचा समावेश होतो. मानवी जीवनाची डोळयांना न दिसणारी; परंतु विचारांना आकलन होणारी मनोमय सृष्टी म्हणजे अभौतिक होय. यात प्रमाणके, सामाजिक संस्था, धर्म व धार्मिक नीतितत्त्वे यांचा समावेश होतो. मानवी जीवनाला मार्गदर्शन करण्याचे व त्यावर नियंत्रण ठेवण्याचे काम ही अभौतिक संस्कृती करते. मानवाने स्वतःच्या गरजा पूर्ततेसाठी ज्याज्या भौतिक व दृश्य साधनांची निर्मिती केली, ती सर्व साधने भौतिक

संस्कृतीत समाविष्ट होतात."[1]

मानवाच्या मनोमय व भौतिक निर्मितीला या व्याख्येत महत्त्व दिलेले आहे. जीवनरहाटी व निर्मिती या अर्थाने समाजशास्त्र संस्कृतीची व्याख्या करते, असे दिसते.

अशोक बाबर:

"संस्कृती म्हणजे लोकसमूहाची जगण्याची पद्धती, चालीरिती, आचारविचार, रूढीपरंपरा, संकेत, भाषा, कला, साहित्य, श्रद्धा इत्यादींचा समावेश होतो."[2]

भालचंद्र नेमाडे:

"संस्कृती म्हणजे परस्पर सहकार्य करणाऱ्या अनेक व्यवस्थांचे जाळे असते. बाहेरून पडणारे सर्व प्रभाव या व्यवस्थांमध्ये रूपांतरित करून त्यांना आत्मसात करण्याचीच अंगभूत शक्ती प्रत्येक जिवंत जोमदार संस्कृतीमध्ये असते. बाहेरील प्रभाव आत्मसात करण्याच्या या प्रक्रियेला देशीकरण म्हणता येईल. ही देशीकरणाची प्रक्रिया जितकी सक्षम असेल तितकी ती देशी संस्कृतीला पोषक ठरते."[3]

संस्कृतीचा देशीवादी विचार मूळ मूल्यांचे, भूमीचे अधिष्ठान शोधणारे आहे. संस्कृती संबंधी देवघेव करता स्व'देशी' पण प्रखर करणे, आत्मसात करणे येथे आवश्यक मानलेले आहे.

एडवर्ड टेलर:

"Cultural or Civilization taken in its wide ethnographic sense, is that completer whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, customs and any other capabilities and habits, acquired by man as a member of society."[4]

माणूस विशिष्ट समाजगटाचा सदस्य असतो. विशिष्ट समाजगटात वावरताना त्याला विशिष्ट अनुवंश, पूर्वज अशी एक ओळख मिळते. परंपरागत जीवनव्यवहारात परिवर्तन असते, पण प्रत्येक समाजगटातील लोकांचा विशिष्ट अनुवंश असतो, त्यांच्या घराण्यांत काही रूढीपरंपरा, रितीरिवाज यांचे पालन, अनुसरण करावे लागते. विशिष्ट जीवनरिती,

मूल्यात्मक जीवनपरंपरा या अर्थाने 'संस्कृती' हा शब्द येथे स्वीकारलेला दिसतो.

संस्कृतीचे घटक:

'संस्कृती' या शब्दाच्या अनेक व्याख्या उपलब्ध आहेत. व्याख्यांमध्ये परस्पर व्यावर्तकता दिसते आणि त्या आधारे 'संस्कृती' चे स्वरूप ठरवले जाते. 'संस्कृती' ही विशिष्ट गटाची एकजिनसी वैशिष्ट्यपूर्ण ओळख असते. ही संस्कृती कशाने बनलेली असते, असा प्रश्न केला की, आपल्याला संस्कृतीचे काही घटक शोधता येतील. उदा. संस्कार, मानवी समूह, समाजगट, समाजगटाने निसर्गावर केलेले संस्कारआघात, त्यातून निर्मिलेले वास्तुप्रकार, वस्तू, कपडेलत्ते, कृषीकर्म, कलाकौशल्ये, शस्त्रे, साधने इ. भौतिक घटक, समाजगटाची उत्पादकता, समाजगटाची ओळख, ओळखीअस्मितेचे विचार वस्तू, चिन्हे, ज्ञान, श्रद्धा, मूल्यकल्पना, वृत्तीप्रवृत्ती, आकलनप्रणाली (समजुती), शहाणपण, जीवन जगण्याची शैली, रूढीपरंपरा, प्रमाणके आणि वर्तनव्यवहारासंबंधी, नियामके नियम, जीवनाबद्दलचे संकेत, खाद्यपेय, पोशाख, भाषा, वाङ्मय (वाङ्मय), सांस्कृतिक संस्था, धर्मकल्पना, विज्ञान तंत्रज्ञान, सवयी, रचलेली मिथके. विशिष्ट मानवी समाजगटाची जीवनपद्धती, परंपरा, आचरणरिती, सौंदर्यधारणा, भौतिक आकांक्षा, आत्मिक पातळीवरची मूल्ये यांच्या आधारावर संस्कृतीचे घटक संरचित होतात. ही निर्मिती घटक संरचना विशिष्ट समाजगटाची असते. मानवी संबंधाचे जाळे निर्माण होते तसे वर्तनासाठी मूल्यसंवर्धनासाठी संस्थांचे जाळेही निर्माण केले जाते. भाषा, प्रदेश, काळ, इतिहास, धर्म, रंजन आणि सुख (दुःख परिहार) घटकही संस्कृतीतून संस्कृतीचीच साधना करीत असतात. संस्कृती हे माध्यम असते आणि संदेशही असतो. आंतरिक मूल्येहेतू आणि सामाजिक अभिव्यक्तीचा संदेश आपल्याला संस्कृतीतून मिळत असतो.

दलित आत्मकथनातील संस्कृती दर्शन:

'बलुतं' संस्कृती दर्शन:

दया पवार यांच्या 'बलुतं' या आत्मकथनातून महाराष्ट्रातील एका विशिष्ट काळातील दलित समाजाचं सामाजिक आणि सांस्कृतिक दर्शन अत्यंत प्रभावीपणे घडतं. हे केवळ एका व्यक्तीचं आत्मचरित्र नसून, एका

संपूर्ण समाजाच्या व्यथा, वेदना आणि संघर्षाचं वास्तववादी चित्रण आहे. बलुतंमधून दिसणाऱ्या संस्कृतीच्या काही प्रमुख पैलूंची माहिती खालीलप्रमाणे:

जात आणि जातीयता:

'बलुतं' या पुस्तकाचा गाभाच जातीयता आहे. लेखक दया पवार (दगडू मारुती पवार) यांचा जन्म महार जातीत झाल्यामुळे त्यांना बालपणापासूनच ज्या अपमान आणि भेदभावांना सामोरं जावं लागलं, त्याचं चित्रण या पुस्तकात आहे. महार समाजाला गावाबाहेर राहावं लागायचं, त्यांना सार्वजनिक पाणवठ्यावर पाणी भरता येत नव्हतं आणि सवर्णांच्या वाड्यातून पाणी भरताना त्यांना अस्पृश्यतेचा अनुभव यायचा. या आत्मकथनातून हिंदू धर्माने लादलेल्या जातीव्यवस्थेची क्रूरता आणि त्याचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम स्पष्टपणे दिसतो.

दारिद्र्य आणि जीवनशैली:

दलित समाजाच्या वाट्याला येणारं दारिद्र्य आणि कष्टमय जीवनशैलीचं चित्रण 'बलुतं' मध्ये आहे. लेखक सांगतात की, त्यांच्या कुटुंबाला कशाप्रकारे मजुरी करून, मरणाऱ्या जनावरांना वाटेवर नेऊन, आणि उरलेलं शिळं अन्न खाऊन जगावं लागायचं. या वर्णनातून दारिद्र्य, उपासमार आणि त्यातून निर्माण होणारी हतबलता वाचकाच्या मनाला भिडते.

सांस्कृतिक आणि धार्मिक जीवन:

आत्मकथनात दलित समाजाच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचंही दर्शन घडतं. यात अनेक अंधश्रद्धा, चालीरीती आणि पारंपरिक समजुतींचा उल्लेख आहे. दारिद्र्य आणि अज्ञानामुळे या समाजात काही प्रमाणात अनैतिक संबंध, व्यसनाधीनता आणि कौटुंबिक कलहही होते, जे लेखकांनी प्रामाणिकपणे मांडले आहेत. त्याचसोबत, या समाजात काही विशिष्ट पूजाअर्चा, लोकनृत्य आणि परंपरा होत्या, ज्या त्यांच्या जगण्याचा भाग होत्या.

प्रतिकार आणि आत्मभान:

'बलुतं' हे केवळ दुःखाची कहाणी नाही, तर त्याविरुद्धचा एक बुलंद आवाज आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन आपल्या हक्कासाठी उभे राहणारे लोक, आपल्या अस्मितेचा शोध घेणारी पिढी आणि समाजात बदल घडवण्याची धडपड या सगळयाचं दर्शन या आत्मकथनात आहे. त्यामुळे 'बलुतं' हे मराठी साहित्यातील एक महत्त्वाचं आणि दलित आत्मचरित्रांचा पायाभूत ग्रंथ बनला आहे.

'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे' या आत्मकथनातील संस्कृती दर्शन:

माधव कोंडविलकर यांच्या 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे' या आत्मकथनातून कोकणातील ग्रामीण भागातील समाजाचं आणि संस्कृतीचं वास्तववादी दर्शन घडतं. हे केवळ लेखकाचं वैयक्तिक जीवनचरित्र नसून, एका विशिष्ट समाजाच्या आणि त्या समाजावर लादलेल्या सांस्कृतिक मूल्यांच्या संघर्षाची गाथा आहे. या आत्मकथनातील सांस्कृतिक दर्शन पुढीलप्रमाणे:

जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता:

हे आत्मकथन कोकणातील एका चांभार कुटुंबातील मुलाचे अनुभव सांगते. त्यामुळे, त्या काळातील जातिव्यवस्थेचे आणि अस्पृश्यतेचे भयानक चित्र यात स्पष्ट दिसते.

सामाजिक बहिष्कार:

लेखक आणि त्यांच्या कुटुंबाला समाजाने वाळीत टाकल्याचे अनेक प्रसंग यात आहेत. उच्चवर्णीय लोकांकडून होणारा अपमान, त्यांची सावलीही अंगावर पडू नये म्हणून दूर चालण्याचा प्रयत्न, विहिरीवर पाणी भरण्यास मज्जाव असे अनेक अनुभव कोंडविलकर सांगतात.

चालीरीतींचे बंधन:

उच्चवर्णीय समाजाच्या चालीरीती आणि परंपरांचा प्रभाव समाजात खोलवर रुजलेला होता. दलितांना या चालीरीतींच्या पलीकडे जाऊन काहीही करण्याची परवानगी नव्हती. लेखकाने वर्तमानपत्रात गावाचं नाव छापून आणल्याने गावातील लोक त्यांच्यावर संतापले, कारण त्यांना वाटले की यामुळे गावाचे नाव 'बदनाम' झाले आहे. हे

समाजाच्या बंदिस्त मानसिकतेचे प्रतीक आहे.

आर्थिक आणि सामाजिक शोषण:

या आत्मकथनातून कोकणातील खोत, सावकार आणि कुळवाडी यांच्याकडून दलित आणि कष्टकरी समाजाचे होणारे शोषण समोर येते.

दारिद्र्य आणि कष्ट:

कोकणभूमी निसर्गाचं वरदान लाभलेली असली, तरी जमीन खडकाळ असल्यामुळे शेतीचे उत्पन्न बेताचेच असायचे. त्यामुळे अनेक कुटुंबांना दारिद्र्यात जगावे लागत होते. लेखक त्यांच्या कुटुंबातील दारिद्र्य आणि भुकेचे चित्रण तटस्थपणे करतात.

आर्थिक विषमता:

सणसमारंभांमध्ये गरीब आणि श्रीमंत यांच्या जेवणातही फरक असायचा. वाण्यांकडची जेवणं चांगली असायची, तर कुळवाड्यांच्या घरी गावठी तांदळाचा भात आणि साध्या आमट्या असायच्या. हे सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेचे स्पष्ट चित्र आहे.

अंधश्रद्धा आणि रूढी:

कोकणातील ग्रामीण समाज शिक्षणाच्या अभावामुळे अंधश्रद्धा आणि जुन्या रूढींना महत्त्व देत होता. 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे' हे आत्मकथन केवळ एका व्यक्तीची कथा नसून, एका संपूर्ण समाजाच्या आणि त्या समाजातील सांस्कृतिक मूल्यांच्या शोकात्मतेचे दर्शन घडवते. हे आत्मकथन दलित समाजाच्या जीवनानुभवांवर, त्यांच्या व्यथावेदनांवर आणि शोषणावर भेदक प्रकाश टाकते.

'तराळ अंतराळ' या आत्मकथनातील संस्कृती दर्शन:

शंकरराव खरात यांच्या 'तराळअंतराळ' या आत्मचरित्रातून तत्कालीन समाजात प्रचलित असलेल्या दलित समाजाच्या संस्कृतीचे अत्यंत भेदक आणि प्रामाणिक दर्शन घडते. हे केवळ एका व्यक्तीचे जीवन नसून, एका संपूर्ण समाजाच्या सामूहिक वेदना, संघर्ष, आणि जगण्याची कथा आहे.

ग्रामीण जीवन आणि चालीरीती:

खरात यांनी आपल्या बालपणातील आटपाडीसारख्या ग्रामीण भागातील जीवनशैलीचे सखोल चित्रण केले आहे. यातून बलुतेदारी पद्धती कशी रूढ होती, प्रत्येक जातीचे काम कसे ठरलेले होते, आणि त्या कामावरच त्यांच्या जगण्याची भिस्त कशी अवलंबून होती हे स्पष्ट होते. महार समाजाचे 'तराळ' म्हणून काम, त्यांचे अधिकार आणि जबाबदाऱ्या, तसेच इतर समाजासोबतचे त्यांचे संबंध याचे वर्णन वाचकांना अस्वस्थ करते.

जातिव्यवस्थेचे क्रूर वास्तव:

हे आत्मकथन जातिव्यवस्थेच्या क्रूर वास्तवावर प्रकाश टाकते. अठरापगड जातींच्या समाजात अस्पृश्य म्हणून जगताना त्यांना आणि त्यांच्या समाजाला आलेल्या असंख्य अडचणी, अपमान आणि वेदना याचे थरारक वर्णन यात आहे. गावाच्या चावडीवर अपमान सहन करणे, शाळेत वेगळे बसवणे, सार्वजनिक विहिरीवर पाणी भरण्यास मज्जाव करणे यांसारख्या प्रसंगातून जातीय भेदभावाचे दाहक वास्तव समोर येते.

लोककला आणि परंपरा:

'तराळअंतराळ' मध्ये दलित समाजाच्या लोककला आणि परंपरांचेही वर्णन आहे. खरात यांनी त्यांच्या समाजातील लोकांचे सण, उत्सव, लोकगीते, कथाकथन, आणि धार्मिक विधी यांचे चित्रण केले आहे. ही वर्णने त्यांच्या संस्कृतीचे समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण रूप दाखवतात, जे मुख्य प्रवाहातील साहित्यातून अनेकदा दुर्लक्षित राहिले आहे.

एकूणच, 'तराळअंतराळ' हे शंकरराव खरात यांच्या व्यक्तिगत जीवनाचे आत्मचरित्र असले तरी, ते दलित समाजाच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक इतिहासाचा एक महत्त्वाचा दस्तऐवज आहे. यातून तत्कालीन समाजाचे वास्तव, दलितांवरील अन्याय, आणि त्यातून बाहेर पडण्यासाठी चाललेला संघर्ष याचे समग्र दर्शन घडते.

'उपरा' या आत्मकथनातील संस्कृती दर्शन:

लक्ष्मण माने यांच्या 'उपरा' या आत्मचरित्रातून तत्कालीन भटक्याविमुक्त समाजाच्या संस्कृतीचे अत्यंत भेदक आणि दाहक दर्शन घडते. हे केवळ एका व्यक्तीचे आत्मचरित्र नसून, एका संपूर्ण समाजाची कैफियत आहे. यामध्ये त्यांनी आपल्या जीवनात आलेल्या संघर्षाचे आणि त्यासोबतच समाजाच्या पारंपरिक चालीरीती, रूढी आणि जगण्याचे विदारक वास्तव मांडले आहे.

भटक्या समाजाचे जीवन आणि संस्कृती:

लक्ष्मण माने यांनी 'उपरा' मध्ये कैकाडी समाजाचे जीवन जवळून पाहिलेले आहे. त्यांची संस्कृती ही मुख्य प्रवाहातील समाजापेक्षा पूर्णपणे वेगळी आहे.

भटकंतीचे जीवन:

कैकाडी समाजाचे जीवन हे कायम भटकंतीमध्ये असते. पोटाची खळगी भरण्यासाठी त्यांना एका गावातून दुसऱ्या गावात फिरावे लागते. या फिरतीमुळे त्यांना घराचे, जागेचे किंवा स्थिर जीवनाचे सुख मिळत नाही.

उकिरड्यावरची वस्ती:

गावाच्या मुख्य वस्तीपासून दूर, उकिरड्याच्या किंवा स्मशानाच्या बाजूला त्यांचे पाल (झोपडपट्टी) असायचे. या वस्तीला समाजाने नेहमीच उपरा मानले.

काम आणि व्यवसाय:

या समाजात पोटासाठी अनेक कामं करावी लागतात. कधी गावोगावी फिरून भाजीभाकरी मागावी लागते, तर कधी पारंपरिक हस्तकला करून ती विकावी लागते. परंतु, या कामातून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर कुटुंबाचे भरणपोषण करणे अवघड असते.

जातपंचायतीचे जोखड:

या समाजात जातपंचायतीचे वर्चस्व मोठे होते. त्यांचे नियम आणि दंड कठोर होते. जातपंचायतीने दिलेला निकाल अंतिम असायचा

आणि तो न पाळल्यास समाजातून बहिष्कृत केले जाई. लेखकाने स्वतः या जातपंचायतीच्या जुलमाचा अनुभव घेतला आहे.

शिक्षणापासून वंचित:

या समाजातील मुलांना शिक्षण देणे ही एक मोठी गोष्ट होती. गरिबी, कामाचा ताण आणि समाजाचा विरोध यामुळे शिक्षण घेणे कठीण होते. लक्ष्मण माने यांना शिक्षण घेण्यासाठी मोठा संघर्ष करावा लागला, हाच संघर्ष या पुस्तकाचा गाभा आहे.

अज्ञान आणि अंधश्रद्धा:

शिक्षणाचा अभाव असल्याने समाजात अज्ञान आणि अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात होत्या. जादूटोणा, भूतबाधा अशा गोष्टींवर त्यांचा विश्वास होता.

संस्कृतीतील संघर्ष:

या आत्मचरित्रातून लक्ष्मण माने यांनी दोन संस्कृतींमधील संघर्ष मांडला आहे. एका बाजूला मुख्य प्रवाहातील समाज आणि दुसऱ्या बाजूला भटका कैकाडी समाज. 'उपरा' हे आत्मकथन म्हणजे केवळ एका व्यक्तीचे जीवन नाही, तर भटक्याविमुक्त समाजाच्या दुःखाचे, त्यांच्या पारंपरिक संस्कृतीचे आणि त्या संस्कृतितील मानवी मूल्यांच्या ऱ्हासाचे वास्तववादी चित्रण आहे.

निष्कर्ष :

» मराठी दलित आत्मकथनांनी भारतीय समाजरचना आणि संस्कृतीवर प्रकाश टाकत अनेक महत्त्वाचे निष्कर्ष समोर आणले आहेत. या आत्मकथनांचा अभ्यास केल्यावर लक्षात येते की, दलित साहित्याने पारंपरिक उच्चवर्णीय साहित्याच्या कल्पनेला आव्हान दिले आहे.

» संस्कृतीचे नवे आकलन: उच्चवर्णीय साहित्याने ज्या संस्कृतीला आदर्श मानले, ती संस्कृती दलितांसाठी दमनकारी आणि शोषण करणारी होती. 'आमचे जगणेच संस्कृती', अशी भूमिका घेत, या आत्मकथनांनी दलितांच्या जगण्याचा, त्यांच्या बोलीभाषेचा आणि त्यांच्या सांस्कृतिक प्रतिकांचा गौरव केला.

» परंपरागत मूल्यांना आव्हान: 'मूकनायक', 'बहिष्कृत भारत', यांसारख्या नियतकालिकांनी उच्चवर्णीय समाजातील परंपरांवर टीका केली. दलितांनी

देवदेवता, कर्मकांड आणि जातिव्यवस्थेचे कठोरपणे खंडन केले. त्यांनी पारंपारिक मूल्यांना विरोध करत, नव्या मूल्यांची मांडणी केली.

» बोलीभाषेचा वापर: या आत्मकथनांमध्ये ग्रामीण बोलीभाषा, शिवीगाळ आणि गलिच्छ मानल्या गेलेल्या शब्दांचा वापर केला आहे. ही भाषा पारंपरिक साहित्यापेक्षा वेगळी होती. या भाषेमुळे लेखकांना त्यांच्या भावना अधिक प्रभावीपणे व्यक्त करता आल्या.

» जागतिक दृष्टिकोनाची निर्मिती: सुरुवातीच्या दलित लेखकांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा स्वीकार करत, स्वतःची ओळख भारतीय सांस्कृतिक इतिहासापासून वेगळी दाखवली. जागतिक विचारधारेचा स्वीकार करत, त्यांनी मानववंशशास्त्र, समाजशास्त्र आणि इतिहास यांसारख्या विषयांचा अभ्यास केला.

» नवबौद्ध धर्म आणि संस्कृती: आंबेडकरांनी बौद्ध धर्म स्वीकारल्यानंतर अनेक दलित नवबौद्ध बनले. त्यामुळे या साहित्यात बौद्ध तत्त्वज्ञानाचे प्रतिबिंब दिसून येते. या आत्मकथनांनी हिंदू धर्माला पर्याय म्हणून नवबौद्ध धर्माची सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक बाजू स्पष्ट केली.

» या आत्मकथनांनी दलित समाजाच्या दु:खाला वाचा फोडली आणि त्यांच्या अस्मितेचे नवे सांस्कृतिक चित्र रेखाटले.

समारोप:

साहित्य ही सांस्कृतिक घटना, सांस्कृतिक संरचना मानून तिचे मूल्यमापन करावे हे साहित्याच्या संस्कृतिलक्ष्यी अभ्यासाचे मूळसूत्र आहे. साहित्याचे संस्कृतीतून निर्मिलेले सांस्कृतिक सौंदर्यजीवनसौंदर्य न्याहाळण्याने साहित्याची महत्ता, साहित्यकृतीची श्रेष्ठता ठरवता येते. केवळ साहित्यातील सांस्कृतिकतेचे विश्लेषण करण्यातून साहित्याभ्यासाला महत्त्व येणार नाही. साहित्यिक व सांस्कृतिक मूल्यांच्या आधारे केलेले मूल्यमापन महत्त्वाचे ठरू शकेल.

संदर्भग्रंथ सूची:

1. जोशी. बी. आर., समाजशास्त्र : मानसशास्त्र, डायमंड पब्लिकेशन्स्, पुणे, जून २००८.
2. बाबर अशोक, देशीवाद, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २००५.
3. नेमाडे भालचंद्र, टीकास्वयंवर, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९०.
4. Chambers, '21 century Dictionary', Allied Chambers (India) Ltd., New Delhi/Reprinted, 2004.
5. कालेलकर. ना. गो., भाषा आणि संस्कृती, मौज प्रकाशनगृह, मुंबई, ३री आ., १९९९.
6. शिरवाडकर. के. रं., आपले विचारविश्व, राजहंस प्रकाशन, जाने. २०१०.
7. नेमाडे भालचंद्र, साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, २००३.
8. पवार दया, 'बलुतं', ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ. १९७८.
9. कोंडविलकर माधव, 'मु. पो. देवाचे गोठणे', सोनिया ग्लोरिया प्रकाशन, प्र. आ. १९७९.
10. खरात शंकरराव, 'तराळअंतराळ', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १९८१.
11. माने लक्ष्मण, 'उपरा', ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ. १९८०.

Funding:
This study was not funded by any grant.

Conflict of interest:
The Authors have no conflict of interest to declare that they are relevant to the content of this article.

About the License:
© The Authors 2024. The text of this article is open access and licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.